

Verloren maar niet vergeten

Auteur

Laurie M.C. Faro (1957) is gezondheidsjurist en behaalde in 2007 het doctoraal examen Algemene Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Sindsdien is zij verbonden aan de Universiteit van Tilburg, Instituut voor Liturgische en Rituele Studies en werkt zij aan een promotieonderzoek naar rituelen rond dood en geboorte.

OVERLEDEN KINDEREN IN BRABANT

'Liefde reikt verder dan dit leven'¹

Tot de jaren negentig van de vorige eeuw kregen kinderen die rond de geboorte overleden vaak geen uitvaart met passende rouwrituelen. Ouders weten niet waar en op welke wijze hun kind begraven of gecremeerd is. Ter nagedachtenis aan deze kinderen zijn de laatste jaren op veel begraafplaatsen, en vooral in Noord-Brabant, monumenten geplaatst.²

Foto van Maria Barbara Catharina Rooijmans gemaakt in 1915. (Foto: Tinus Swinkels. Collectie Erven Swinkels; Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg).

Deze monumenten zijn indrukwekkend, vaak een verbeelding van of symbool voor het dramatische gebeuren wanneer geboorte en sterven samenvallen. Zo zien we op een begraafplaats in Berlicum een monument bestaande uit twee handen, de ene beschermt de ouders en de andere draagt het kind. De volgende tekst is erbij aangebracht: 'Elk mensenkind dat ons ontvalt, is geborgen in Gods hand'. Destijds was het echter niet zo zeker of ongedoopte kinderen wel 'geborgen in Gods hand zouden zijn'. Immers: niet gedoopt betekende geen plek in de hemel. Deze kinderen waren 'dolende lichtjes', zo werd verteld. De tekst op het monument maakt duidelijk dat daar nu anders over wordt gedacht.

Wat is de achtergrond van deze monumenten? 'De regels van de katholieke kerk lieten niet toe dat kinderen die ongedoopt overleden waren, een echt graf kregen. Ze werden ergens op een uithoek van het kerkhof in ongewijde aarde weggemoffeld', aldus de moeder van een kind dat destijds dood ter wereld kwam. Is het plaatsen van een monument een uiting van spijt of schuld van de katholieke kerk over deze regels?

Wat hebben Brabantse ouders die een kind rond de geboorte hebben verloren meegemaakt waardoor deze monumenten nu blijkbaar in een behoefte voorzien? Deze vraag staat centraal in dit artikel.

Opvattingen van destijds

Over het arme Brabant van de vroege twintigste eeuw wordt wel gezegd dat het soms 'goed uit kon komen' als er een mond minder te voeden zou zijn.³ De zuigelingen- en kindersterfte was hoog, de maatschappelijke omstandigheden en de medische zorg waren vaak slecht. Er lijkt gezinspeeld te worden op het feit dat bij hoge kindersterfte het overlijden van een kind minder emotioneel zou zijn, zeker als dit overlijden kort na de geboorte plaatsvindt. In de literatuur wordt dit standpunt bestreden. Dorpsdokter Barentsen meldde in 1922 in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* dat men in Brabant kinderen nooit aan hun lot over liet en dat het overlijden van een kind, hoe jong ook, altijd een aangrijpende gebeurtenis was voor de familie. De uitdrukking "t is een schoone engel

Het monument op de rk. begraafplaats Allerheiligste Sacrament Parochie in Berlicum. (Foto: Laurie Faro)

in den hemel, 't zal voor ons bidden' illustreert volgens hem het Brabantse 'fatalisme' van die tijd en betekende een 'geloofswaarheid' waarmee verwanten en familie de ouders troostten. Er was geen sprake van verwaarlozing of liefdeloosheid naar de kinderen toe, maar alleen van de 'zucht om goed te doen'. Men wist echter niet hoe aan de misère te ontsnappen: 'het geeft toch niets'. Dit werd mede veroorzaakt doordat de verantwoordelijke overheden het vraagstuk van de kindersterfte volgens uiterst 'laksch' ter hand namen. Barentsen pleitte daarom voor genees- en verloskundige hulp, hygiënische maatregelen en voorlichting aan ouders om hun kinderen beter te kunnen verzorgen en te voeden.⁴

Het dode kind werd destijds vaak als gespreksonderwerp gemeden door vrienden en familie.⁵ Wanneer het kind ook nog ongedoopt was, belandde de gebeurtenis helemaal in de taboesfeer en werd er niet meer over gesproken. ▶

Dood en

Als geboorte tot dood leidt in plaats van tot leven betekent dit een omkering van de natuurlijke gang van zaken. Sterven hoort immers het einde van een leven te zijn en niet het begin. Sinds mensenheugenis is het samenvallen van dood en geboorte een gebeurtenis met veel emoties en vraagtekens en zocht men naar verklaringen. In de mythologie, in sprookjes en in volksverhalen wordt vaak naar duiding van het gebeuren gezocht. De mythe over de roof van Ganymedes door Zeus wordt in de zeventiende eeuw gebruikt om aan te geven dat god in de hemel zich ontfermt over jong gestorven kinderen.

Griekse oudheid

Oppergod Zeus werd zo verliefd op het jongetje Ganymedes dat hij hem van zijn ouders weg roofde en meenam naar de berg Olympus. Hij was zo mooi dat de goden hem uitverkoren hadden om onsterfelijk te worden.³⁷ In de zeventiende eeuw werd dit verhaal gebruikt om aan het overlijden van een jong kind betekenis te geven. De schuldeloze kinderziel is zo rein en puur en wordt zo begeerd door God dat hij een ereplaats in de hemel krijgt. Op een schilderij van Nicolaes Maes uit 1674 zijn vier kinderen te zien waarvan er één, een jongetje, wordt weggevoerd door Zeus in de gedaante van een adelaar.

Ook in sprookjes komt het samenvallen van het begin en het eind van het leven voor³⁸, zoals 'Het kindje dat glimlacht in zijn slaap' van Anni Swan,

'Het kindje dat glimlacht in zijn slaap'

Donskopje woonde in de hemel bij de Heilige Moeder en had het daar heerlijk. Maar toen was Donskopje aan de beurt om door de levensengel naar de aarde gebracht te worden. Dons-

leven vallen samen

kopje wilde niet omdat het fijn in de hemel was. Uiteindelijk liet Donskopje zich overhalen op voorwaarde dat hij terug mocht komen in de hemel als de heimwee te groot zou worden. De boodschapper van het Leven nam Donskopje mee en bezorgde hem bij een liefhebbende vader en moeder. Soms glimlacht hij in zijn slaap. Zijn ouders denken dan dat hun kindje een droom heeft maar niemand weet dat Donskopje dan droomt van het hemelse paradijs en de troostende schoot van de Heilige Moeder...

Uit: Bert Voorhoeve, *Verhalen en sprookjes op de grens van leven en dood* (Zeist 1997)

In dit sprookje wordt de wereld als het ware omgekeerd: een kind zou eigenlijk liever in de hemel dan op aarde zijn. Aan ouders wordt zo een 'reddingsboei' toegeworpen, als troost bij het sterven van hun jonge kind. In Brabant vindt men in volksverhalen vaak verwijzingen naar de zieltjes van ongedoopte kinderen. In deze verhalen probeert men betekenis te geven aan hun lot. Ze zouden als 'dwaallichtjes' of 'stallichtjes' rondzwerven. Als men ze boven het water ziet zweven, willen ze

graag gedoopt worden en wie ze doopt zal 'nimmer verloren gaan'. Zo wordt er rond Rijsbergen het verhaal verteld van een man die tijdens een nachtelijke tocht deze lichtjes 'stalkèerse', tegenkwam.³⁹

'Stalkèerse die vrooge om gedoopt te worre'

'Tun ie Haozeldonsakker over waor,... kwaampe er un paor van die stalkèerse aongezweafd, recht op um af, en die vroogen um om gedoopt te worre en ondertusse laaide ze 'um al nar 't waoter toe.

Omdat ie meelije met er haai, wouw ie ze gère verlosse en ie begos meei de woarde van 't doapsel te zège. Mar ie haai nog mar 'n paor woordjes gezeet of er kwaampe heale hoape meei stalkèerse vur den dag, beschien wel duzend, die aomaol vrooge om gedoopt te worre. Da waor gin kleiniged!

Heal de nacht waor ie dermeei doende tot den haon op de Mortel begos te kraaie toe en tun waore ze gelijk in eens verdwenen. Hij waor schrikkelijk moei aaf geworre, het zweet liep over zonne rug weg, hij haai ginne droagen draod mir aon zen lijf en de haore plakten op zonne kop'.

Uit: J. R. W. Sinnighe, *Noordbrabants sagenboek* (Den Haag 1964)

Maar ook meer negatieve betekenissen komen voor. Dwaallichtjes zouden de zieltjes van ongedoopte kinderen zijn die voorbijgangers naar het water lokken.⁴⁰ Ook werd wel verteld dat 'stalkerskes' lichtjes zijn die flikkeren over de akkers en de velden en dat de mensen er bang voor waren: 'Dan wie d'r getoverd. Ze zeeën dat da' zielen waren an ongedoopte kiendere.'⁴¹

Nicolaes Maes - Portret van vier kinderen als mythologische figuren, 1674. (Dordrecht, Dordrechts Museum)

Monument voor levenloos geboren kinderen op de rk. Begraafplaats Kerkplein in Wanroy. (Foto: Eli Maas en Dinie Maas-van der Schans, www.dood-gewonedingen.nl)

Ook zorgverleners hielden geen, of nauwelijks, rekening met de emotionele band tussen ouders en kind. Tot midden jaren tachtig van de twintigste eeuw werd sterfte rond de geboorte in de wetenschappelijke literatuur zelfs aangeduid met de term 'non-event'.⁶ Het gevolg van deze opvattingen was dat destijds de 'omgeving' (familie, naasten en zorgverleners) zich niet kon indenken dat ouders een rouwproces doormaakten als hun kind rond de geboorte was gestorven. De emotionele band, ontstaan tijdens de zwangerschap, werd daarmee totaal genegeerd.

Rouwverwerking⁷

Wanneer er destijds problemen rond de geboorte te verwachten waren of als al duidelijk was dat het kind voor de geboorte was overleden, vond de bevaling meestal in het ziekenhuis plaats. Zorgverleners bepaalden hoe er daar omgegaan werd met het dode kind en met de ouders.⁸ Tot de jaren negentig van de vorige eeuw werden kinderen die rond de geboorte stierven vaak snel mogelijk weggehaald bij de ouders. Gynaecologen werd tijdens de opleiding geleerd de ouders zo min mogelijk te belasten met het contact met hun dode kind. De arts zou de ouders moeten beschermen tegen de 'schok van aanschouwing' van het

overleden kind door het na overlijden zo snel mogelijk met een laken te bedekken, het weg te halen uit de verloskamer en het zo snel mogelijk naar het mortuarium af te voeren waarna het in een anoniem graf zou moeten worden begraven.⁹ Meestal werd de begrafenis of crematie zo door het ziekenhuis geregeld. Gebruikelijke rouwrituelen, zoals bij een 'normale' begrafenis of crematie, vonden dus niet plaats omdat dit beter zou zijn voor de ouders. Als zij zich niet aan hun kind zouden hechten, zou het verlies makkelijker verwerkt kunnen worden. Ouders, op dat moment vaak overrompeld door emoties, durfden niet in te gaan tegen deze gang van zaken. Het overkwam hen, ook al waren ze het er wellicht niet mee eens.

Bovendien konden ouders dan ook nog van zorgverleners te horen krijgen dat het 'zo maar het beste was', dat ze 'nog jong waren, dat er toch snel weer een ander kind zou kunnen komen'. Er kon geen sprake zijn van een rouwproces, zoals bij het overlijden van een ouder kind of van een volwassene. Het kind had niet, of in uiterste geval, maar heel kort geleefd en men had het immers niet eens gekend. Deze gang van zaken had tot gevolg dat veel ouders hun overleden kind nooit hebben gezien, geen afscheid hebben kunnen nemen en niet weten waar het begraven is. Zij hebben daardoor maar heel beperkte herinneringen hetgeen velen nog steeds, vele jaren later, hindert in het rouwproces. Soms speelden andere factoren, bijvoorbeeld de maatschappelijke positie, een rol en waren er wél rouwrituelen. Op de begraafplaats aan de Bredaseweg te Tilburg staat een grafmonument voor de kinderen van de burgemeestersfamilie Mutsaers. Op de achterzijde van het monument staat de tekst: *Hier rust onze lieveling <Louis Mutsaers> 2 mei 1874*. In de burgerlijke stand is Louis aangegeven als 'doodgeboren' en kreeg hij geen naam. Wellicht werd hij toch gedoopt en is dit de uitzondering die vooral in hogere maatschappelijke kringen gemaakt kon en mocht worden.¹⁰

In koninklijke kringen waren deze uitzonderingen er blijkbaar ook. In de grafkelders van de koninklijke familie in de Nieuwe Kerk te Delft bevindt zich, naast de gebruikelijke grafkisten, ook een aantal kistjes. Soms is in zo'n loden kistje het hart van een overle-

dene bewaard, maar in enkele gevallen weet men dat er een jong gestorven kind in ligt. Zo is er het kistje van de dochter van Frederik Hendrik, Elisabeth, die op 4 augustus 1630 werd geboren en op dezelfde dag overleed. De dochter van Willem IV kwam dood ter wereld, ze kreeg geen naam, wel een kistje. Van een aantal kistjes kent men de inhoud niet, maar waarschijnlijk zijn het jong gestorven koninklijke kinderen.

Na de uitvaart van Prins Claus in 2002 werd bekend dat men opnieuw een kistje had aangetroffen waarvan men de inhoud niet kende. Vermoed wordt dat in dit kistje het jongetje ligt dat Koningin Wilhelmina in 1902, na vijf maanden zwangerschap, ter wereld bracht en dat niet levensvatbaar was.¹¹ Koninklijke, rond de geboorte overleden, kinderen kregen dus wel een voor de ouders bekend graf.

Veranderende opvattingen

Pas eind jaren zestig werd vanuit wetenschappelijke hoek voor het eerst aandacht besteed aan rouwverwerking bij sterfte rond de geboorte. Vragen die toen positief beantwoord werden en waaraan men voorheen twijfelde zijn: is er een ouder-kind relatie voor de geboorte en is een pasgeborene een persoon om over te rouwen?¹² Hoe eerder het tijdens de zwangerschap fout ging, des te 'kleiner' werd het verlies bij de ouders ingeschat: een miskraam was minder erg dan een doodgeboren kind en een doodgeboren kind was minder erg dan een kind verliezen dat geleefd had. Miskramen en doodgeboren kinderen werden niet gezien als gebeurtenissen waarbij 'rouw' en 'rouwverwerking' aan de orde waren. Als een kind ook nog een lichamelijke afwijking had, werd het niet gezien als een 'echte' baby maar meer als een 'medische complicatie'.¹³

Het duurde nog tot de jaren tachtig voordat in Nederland rouwverwerking en -begeleiding bij het overlijden van pasgeboren kinderen systematisch werd onderzocht.¹⁴ Pas vanaf toen kwamen er andere inzichten over hoe te handelen bij sterfte rond de geboorte. Men realiseerde zich dat het kind niet direct moest worden weggehaald bij de ouders. Om het verlies écht te kunnen verwerken, moesten ouders de confrontatie met de werkelijkheid aangaan en dus het kind wél zien, eventueel koesteren en verzorgen. Het regelen van de uitvaart en rouwrituelen uitvoeren bleken belangrijke elementen te zijn in een goed verloopend rouwproces.

Verlies kan mede verwerkt worden door herinneringen te herbeleven en dus is het belangrijk dat er herinneringen zijn. Bij sterfte rond de geboorte moet er dus veel aandacht zijn voor het, in een korte tijd, maken van herinneringen die gebruikt kunnen worden bij het herdenken en gedenken.

Tegenwoordig is het heel normaal om bijvoorbeeld foto's, voetafdrukjes, of een haarlokje als herinnering te bewaren. Zaken waar artsen, verloskundigen en verpleegkundigen vroeger voor terugdeinsden, omdat men zich niet realiseerde wat de emotionele effecten waren van het niet toestaan en niet meewerken aan

rouwrituelen. Het verlies van een kind rond de geboorte werd immers meer gezien als een medische tegenvaller dan als een menselijke tragedie.¹⁵

Vanaf het jaar 2000 zijn in veel Brabantse gemeenten initiatieven ontwikkeld om monumenten op te richten ter herinnering aan kinderen die rond de geboorte zijn overleden en die geen bekend graf hebben. Deze monumenten staan vooral op katholieke begraafplaatsen. Soms is het initiatief genomen door een groep betrokken ouders, soms ook door de kerk. Opmerkelijk is dat in Noord-Brabant veel meer monumenten staan dan in andere provincies. Hier zijn nu rond de veertig monumenten. Ter vergelijking: Limburg telt er acht, Zuid-Holland vier en Drenthe één. (Zie voor een overzicht de website van de Stichting Lieve Engeltjes: www.lieve-engeltjes.nl). Met de monumenten vraagt men aandacht voor een onderwerp waar, ook in Brabant, voorheen nooit over gesproken werd omdat er óf een taboe op rustte óf omdat men dacht dat zwijgen beter voor de ouders zou zijn. De opvattingen zijn inmiddels gewijzigd en de

foto links: foto van overleden tweeling Leonardus en Petrus Johannes Migchels, Aarle-Rixtel 1911. (Foto: Tinus Swinkels. Collectie erven Swinkels, Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg). **foto boven:** Hedendaagse foto van een overleden meisje genaamd Bryannah. Ze is op driejarige leeftijd plotseling zonder duidelijke oorzaak overleden. Op deze laatste foto van haar draagt ze een engelenjurk die ze een week ervoor op haar verjaardag had gekregen (Collectie Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover).

betrokken ouders zien de monumenten als een waardevolle herdenking van hun gestorven kind dat ze zelf niet hebben kunnen begraven. Vormen schuldgevoelens een verklaring voor het grote aantal monumenten? Is de behoefte aan het publiekelijk uitspreken van een 'mea culpa' middels een monument, in het katholieke Brabant groter dan elders? Deze vragen verdienen aandacht en dienen in nader onderzoek beantwoord te worden.¹⁶

De rol van de kerk in Brabant

'Tot een kerkelijke begrafenis worden niet toegelaten degenen die zonder doopsel gestorven zijn.'¹⁷ Zo bepaalde het *Wetboek van Canoniek Recht* van 1917. Ongedoopt gestorven kinderen hadden dus geen recht op een kerkelijke uitvaartmis, terwijl gedoopte kinderen met een 'kroon van bloemen' in hun kistje werden gelegd, 'het eeuwige leven geschonken krijgen en met God verenigd in het paradijs zullen zijn.'¹⁸ Een kinderlijkje werd door buurmeisjes 'opgesierd' met papieren bloemen, strikjes en lintjes. Alle kinderen uit de buurt werden uitgenodigd te komen kijken hoe 'mooi het gekroonde engeltje in zijn kistje lag.'¹⁹ Ongedoopten hadden zodoende ook geen recht op een laatste rustplaats in de gewijde grond van de begraafplaats bij dekerk. Zij werden vaak heimelijk onder de heg,

of tegen de gewijde grond aan, in een doosje, meestal niet in een kist, anoniem begraven.

Uit veel verhalen die nu rond de monumenten klinken, blijkt dat Brabantse ouders de 'regels' als zeer kwetsend hebben ervaren. Het was een extra emotionele last dat hun ongedoopt gestorven kind door anderen niet als een 'engeltje' werd beschouwd en er geen rouwrituelen mochten zijn.

Doopsel

Al in de veertiende eeuw was in Brabant de kwestie van het dopen voor het eeuwige geluk van een kind, een last die de ouders zwaar voelden. Het doopsel is volgens het katholieke geloof namelijk 'het noodzakelijkste sacrament'. In katholieke opvoedkundige lectuur, vroeger in elk goed katholiek gezin aanwezig,

Neergevlogen engelke

In de *Peelwerkers* van Antoon Coolen bieden de rouwrituelen Jan Klot en zijn vrouw troost bij het overlijden van hun pasgeboren, maar wel gedoopte, kind.⁴²

'Een neergevlogen engelke van Onze Lieve Heer'

'Daar ligt het dood kiendje. Het dood bloeike. Zijn blauwe oogleden liggen naar het doorzichtige wit van de wangen gesloten. En zijn handjes, de vingers mee de nagelkes liggen gevouwen, gestrengeld van porselein onder zijn kinneke. Lientje en Netje van Joopke den Haas leggen de witte watten op het dood lijfke toe aan de platte handjes toe. Jan Klot geeft ze vervolgens het mandje zilverstrooisel aan. De durskes, mee vol gegre-

pen handen, kommen boven het kistje, en uit hun bewegende vingers dwarrelt het zilverstrooisel in en op en langs de watten. Het glinstert en het vonkt in de brand der kaarsen en in de schijn van de goede lamp. Dan nemen Netje en Lientje het kroontje van blauwe rozen uit Jan Klot zijn handen en zetten het op het hoofd van het dood kiendje. Met open mond en de schone vrees in de zielkes staan de keinder toe te zien. Het is een engelke dat daar ligt. Een neergevlogen engelke van Onze Lieve Heer zelf, tot Wie het in zijn zielke is weer-gekeerd, hier ligt het om begraven te worden. Hier ligt het in wit en zilver en mee bloemen gekroond, mee de schone vrede van zijn gesloten ogen en gevouwen knuistjes.'

Uit: Antoon Coolen, *Peelwerkers* (1930)

Het voor zover bekend enige bord dat op een kerkhof de plek heeft gemarkeerd waar levenloos geboren kinderen werden begraven. (Collectie Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover)

werd uitgelegd wat daarmee werd bedoeld. Het doopsel was noodzakelijk omdat niemand zonder doopsel zalig kon worden. Wanneer een katholieke moeder in verwachting was, bad ze één van de bijzondere gebeden, het zogenaamde 'Gebed in gezegende verwachting': 'Moge ik het kind levend ter wereld brengen en moge het niet zonder doopsel sterven'.²⁰ Alle mensen worden volgens de katholieke leer geboren met de erfzonde die ze van hun stamvader Adam geërfd hebben. Zolang de ziel bevlekt is met die zonde kan de ziel de hemel niet binnengaan. Door het doopsel wordt de erfzonde vergeven. 'Zonder doopsel geen vergiffenis van de erfzonde en zonder vergiffenis van de erfzonde geen zaligheid'.²¹ Bij het huwelijk kregen de jonggetrouwden een boekje uitgereikt waarin 'Korte onderrichtingen en nuttige wenken voor gehuwden'. Ouders werden geacht het noodzakelijke te doen voor de 'eeuwige zaligheid' van hun kind. Zodra het kind geboren was, moest het dus zo snel mogelijk gedoopt worden. Was het kind eenmaal veilig gedoopt dan dankte de moeder in haar 'Gebed voor het nieuwe kind' Jezus omdat het heilige doopwater het kind rein gewassen had van de erfzonde. ▶

Mirakelen

Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, Maria, verichtte volgens het katholieke geloof veelvuldig 'mirakelen' om doodgeboren kinderen tot leven te wekken. In de mirakelboeken staan vele wonderen van allerlei aard opgetekend zoals genezing van beenbreuken, opstanding na verdrinking, of hulp bij een stadsbrand. Ook hulp van Maria bij 'dodgeboorte' kwam schijnbaar geregeld voor, net als hulp bij miskramen en moeilijke bevallingen. Soms was het mirakel alleen gericht op het kunnen dopen van de boreling, waarna het kind kon sterven met de zekerheid voor de ouders dat het goed terecht zou komen. De beschreven gevallen betroffen vaak kinderen die levenloos ter wereld waren gekomen. Na een belofte aan Maria om ter bedevaart te gaan, 'leefde' het kindje op zodat het gedoopt kon worden.

Een mirakel van Maria

In juli 1383 werd Joris van Campen uit Mechelen, vader van een kind dat dood ter wereld kwam. Hij beloofde een bedevaart tot Maria van 's-Hertogenbosch: "Ende doen hi die bedevaert ghelooft hadde, doen waert dat doet kint tericht levende ende ghecreech sijn corstenheyt (doopsel – red.) ende waert Jan geheyten ende bleef daernaer levende want ten anderen dach".⁴³

Het kindje mocht dus nog even leven om gedoopt te worden en een naam te krijgen. Voorwaarde was wel dat de vader ter bedevaart naar Maria zou gaan. Dat deed hij ook en hij heeft 'Gode ghedant ende sinre liever Moeder vander gracien ende ghenaden, die hem ghesciet es'.

Citaten uit: H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijck en J.H.M. Frantzen, *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, 1381-1603* (Tilburg 1978), 353-354.

De gewoonte van een snelle tocht naar de kerk met aansluitend een traditioneel Brabants doopfestijn in het bijzijn van de dopeling, was niet altijd gunstig voor de lichamelijke gesteldheid van het pasgeboren kind. Al een paar uur na de geboorte nam de vader, vergezeld door de peter en meter, de vroedvrouw, baker en buurvrouwen het kind mee om het in de kerk te laten dopen. Na het bezoek aan de kerk was het op sommige plaatsen traditie dat er een feestelijke tocht langs vele kroegen begon. Het kind bleef bij de feestvierders soms tot in de kleine uurtjes. Niet zelden werd het kind uit het oog verloren: 'ze waren al eind op weg, toen de caféhoudster achter hen aan kwam hollen, roepend: 'Hela, hela! Het kind!...' Bij thuiskomst constateerde de vroedvrouw met ontzetting dat ze het kind, dat zo stijf als een plank ingebakerd was, met het hoofd naar beneden hadden gedragen...';²² zo is te lezen in *Bittere armoede in de Kempen* van Neel Doff. Geleidelijk aan verbeterden de omstandigheden en vonden de doopplechtigheden minder 'nat' en meer hygiënisch plaats.²³

Nooddoop

Als het leven van het kind vroeger bij geboorte in gevaar was, moest er voor gezorgd worden dat het snel gedoopt werd. *Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders* meldde in 1929 in 'Het nooddoopsel' dat in geval van nood 'mág, ja móet een ieder doopen, dat is een zware plicht van naastenliefde'.²⁴ In het ziekenhuis rustte deze plicht op de (uiteraard) katholieke arts of verpleegkundige. Het was wel van belang dat men op de hoogte was van de wijze waarop er gedoopt moest worden opdat dit nooddoopsel 'geldig' zou zijn. Als er onmiddellijk stervensgevaar was, moest er met het dopen niet gewacht worden tot de komst van een priester. De ouders konden dan 'in de noodzakelijkheid komen, dit nooddoopsel te moeten toedienen'. Bij gelegenheid van het 'huwelijks-examen' werden de aanstaande echtgenoten daarover onderricht.

Als men eraan twijfelde of het kind nog leefde, moest er 'onder voorwaarde' gedoopt worden. Een kind dat zeker dood was, mocht niet worden gedoopt.²⁵ Er waren ook precieze voorschriften over het dopen

Voor katholieke raad hadden aanstaande ouders onder meer het boekwerkje *Korte onderrichtingen en nuttige wenken voor gehuwden*. (Collectie Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover)

bij moeilijke bevallingen en bij misgeboorten. Als er levensgevaar dreigde voor de moeder, 'dan denke men aanstonds aan het doopsel'.²⁶ Ook het dopen in de moederschoot was een optie maar vanwege infectiegevaar moest dit wel aan 'den geneesheer' worden overgelaten.

In 1921 barstte een discussie los in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* over de onder katholieke artsen toegepaste 'sectio caesarea post mortem'.²⁷ Artsen vroegen zich af of het ethisch wel verantwoord was dat zij als arts meewerkten aan het verrichten van een keizersnede op een overleden vrouw met als enig doel het dopen van de ongeboren vrucht. Waren niet-katholieke artsen gehouden zo te handelen als het om een katholieke vrouw ging? Katholieke artsen was immers voorgeschreven zo

spoedig mogelijk na de dood van de zwangere vrouw per keizersnede de baarmoeder te openen zodat een priester de gelegenheid had het kind te dopen. Niet-katholieke artsen verzetten zich in toenemende mate tegen deze regels en daarom werd aanstaande echtgenoten aangeraden toch vooral een katholieke huisarts te kiezen.

Iedere foetus, hoe jong ook, is in de katholieke leer al een menselijk wezen en drager van een onsterfelijke ziel. Daarom moest elke vrucht, ook die uitgestoten bij een misgeboorte, gedoopt worden zolang niet vaststond dat deze dood was. Het voorschrift gold ook voor de eerste maanden van de zwangerschap en verviel pas als met zekerheid was vast te stellen dat de vrucht was overleden.

De aanstaande echtgenote en toekomstige moeder werd ook onderricht wat haar te doen stond als ze een miskraam kreeg. De afgestoten vrucht moest dan gedoopt worden in lauw-warm water, berichtte *Huwelijk en Huisgezin*: 'men neme de vrucht tussen beide duimen en wijsvingers en verscheure zorgvuldig het eivlies, terwijl men het kleine wezen onderdompelt en spreekt dan tegelijkertijd de woorden van het doopsel uit; 'Indien gij gedoopt kunt worden, dan doop ik u...enzovoort'. Dit moest snel gebeuren omdat de vrucht buiten het lichaam 'slechts een zeer kort leven heeft en dus in stervensgevaar verkeert'. Men achtte het met name voor de moeder van belang dit 'voorschrift' goed ter harte te nemen omdat het toch niet zelden voor kwam dat de moeder een miskraam kreeg terwijl er niemand aanwezig was. Men achtte het onverantwoordelijk een onrijpe, onvoldragen vrucht zonder meer te verwijderen, omdat het toch ging om de eeuwige zaligheid van een onsterfelijke ziel. Het was de plicht van de ouders in alle gevallen de 'zalige aanschouwing Gods', te bereiken via het doopsel, voor hun geboren of ongeboren kinderen veilig te stellen.²⁸

Ongedoopt

De consequenties waren groot als het kind ongedoopt stierf: als een dwaallicht zou de geest van een ongedoopt gestorven kind blijven dolen, terwijl een gedoopt kind een engeltje werd.²⁹ De traditionele

Katholieke Muurkrant 4 'Zo begint het leven', met de foto 'Doop' van Martien Coppens (1908-1986).
(© Martien Coppens/Nederlands Fotomuseum, Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg)

leer van de katholieke kerk is gebaseerd op de theorie van het zogenaamde 'limbus'. De ongedoopte kinderen bevinden zich in een toestand waarin ze beroofd zijn van de gelukzaligheid van de hemel en de aanschouwing van God. Omdat ze zelf geen persoonlijke zonde hebben begaan, hoeven ze niet gestraft te worden en bevinden ze zich in een soort van tussenruimte. Aangenomen mocht worden dat de zielen van deze kinderen 'de smarten van het vuur der hel niet zullen te verduren hebben'. Het limbus-concept heeft geen duidelijke grondslag in de bijbel, maar is wel eeuwenlang door de kerk gebruikt in de theologische leer.³⁰ Vanaf midden jaren vijftig kwam er verandering in de toepassing van de strikte regels en werd door veel geestelijken het zogenaamde 'doopsel van begeerte' toegepast: als ouders 'goede' katholieken waren en het doopsel voor hun kind gewenst hadden, mocht het kind toch als gedoopt beschouwd worden. Er werd nu zelfs ontkend dat de katholieke kerk ooit geleerd zou hebben dat ongedoopte kinderen verloren zouden gaan. Dat waren volgens *Huwelijk en huisgezin* slechts beweringen van 'niet-katholieke kristenen'.³¹ Men kon zich echter wel voorstellen dat ouders zich bezwaard voelden omtrent het probleem van hun eeuwige lot. Er werd gepleit om over te gaan tot herbezinning en herziening van de bestaande begrafenispraktijken, zoals het begraven in ongewijde grond. In het nieuwe diocesane gebedenboek werd nu wel als troost voor de ouders een gebed opgenomen dat uitgesproken kon worden bij de begrafenis van een ongedoopt overleden kind: *'Wij vertrouwen het lichaam van dit kind toe aan de aarde en aan u. U hebt het ten leven gewekt in de schoot van zijn moeder en in uw onnaspeurlijke wil hebt Gij het tot u geroepen voordat het zijn proeftijd hier op aarde kon doormaken. Wij kennen zijn lot niet, maar ons geloof zegt ons, dat ook het onvoltooide mensenleven een zin heeft in de gedachten van uw hart. Daarom geven wij ons over aan uw heilige wil, in het volle vertrouwen, dat dit kind is geborgen in uw liefde, die wil dat alle mensen tot de verlossing komen. Amen.'*³² Pas in 1970 werd in het Romeinse Missaal een uitvaartmis voor ongedoopte kinderen van ouders die hen wel hadden willen laten dopen, 'officieel' opgeno-

men. De uit 1980 daterende Instructie over de kinderdoop bevestigde dat kinderen die ongedoopt stierven, werden toevertrouwd aan de barmhartigheid van God. Het Wetboek van Canoniek Recht van 1983 schrijft: 'De plaatselijke Ordinarius kan toestaan dat kinderen, van wie de ouders de bedoeling hadden hen te dopen maar die vóór het doopsel gestorven zijn, een kerkelijke uitvaart krijgen'.³³

Het Katechismus van de Katholieke Kerk uit 1995 voegde daar het volgende aan toe: 'de grote barmhartigheid van God die wil dat alle mensen gered worden (1Tim. 2:4), en de liefde van Jezus voor de kinderen die blijkt uit zijn woorden 'Laat de kinderen toch bij mij komen en hinder ze niet' (Mc. 10:14), staan ons toe te hopen dat er voor de kinderen die zonder doop gestorven zijn, inderdaad een weg ten heil bestaat'. Het doopsel van begeerte werd in dezelfde Katechismus vastgelegd.³⁴

Formeel gezien betekende dit dus dat kinderen die ongedoopt stierven pas vanaf 1983 een katholieke uitvaart konden krijgen, met een laatste rustplaats in gewijde grond, terwijl dit in de periode ervoor afhankelijk was van de compassie van de betrokken geestelijken. Bedacht moet worden dat men bij een bevalling in het ziekenhuis nog steeds te maken kon hebben met de gangbare praktijken aldaar en dat het in die tijd niet gebruikelijk was rouwrituelen in acht te nemen voor een rond de geboorte overleden kind. In 2007 verscheen een rapport van de International Theological Commission van het Vaticaan dat handelt over het lot van kinderen die sterven zonder gedoopt te zijn.³⁵ De commissie concludeerde, en de paus nam

Tip

Een volledig geannoteerde versie van dit artikel is terug te vinden op www.thuisinbrabant.nl.

De auteur dankt het Aanmoedigingsfonds Koninklijke Facultatieve voor de steun bij de totstandkoming van dit artikel.

Het eerste monument voor levenloos geboren kinderen in Noord-Brabant, op de Algemene Begraafplaats Leijssenakkers in Oosterhout. (Foto: Eli Maas en Dinie Maas-van der Schans, www.doodgewonedingen.nl)

deze conclusie over, dat aangenomen mag worden dat God deze kinderen zal redden, juist omdat het niet mogelijk was voor hen te doen wat voor hen het meest wenselijk was geweest, namelijk hen te dopen. Het limbus-concept voor ongedoopte kinderen is hiermee officieel door de katholieke kerk verlaten.

Rituelen en luisteren naar de verhalen

In een tijd van opkomende nieuwe (rouw)rituelen werd in het jaar 2000 in het Overijsselse Reutum het eerste Nederlandse monument voor rond de geboorte overleden kinderen opgericht.³⁶ Na Reutum volgden andere plaatsen in Nederland waarbij er nu in Noord-Brabant een hoge dichtheid aan deze monumenten is.

De monumenten blijken in een bestaande behoefte te voorzien. Voor velen heeft het lang geleden gestorven kind eindelijk 'een plek' gekregen. 'Ik ga vandaag mijn

kind begraven', was een opmerking die gehoord werd tijdens de onthulling van één van de monumenten. Ceremoniële onthullingen, bloemleggingen en het alsnog wijden van de grond, vervangen als het ware de rouwrituelen die destijds niet in acht konden worden genomen en geven zo troost. De rol die de kerk speelt bij deze monumenten is voor de betrokkenen zeer belangrijk.

Toch blijven er nog veel mensen met vragen achter zoals: wat is er met ons kind gebeurd, waarom mochten we ons kind niet gewoon begraven, ons verhaal vertellen en verdriet hebben? Aandacht voor de verhalen en assistentie bij het zoeken naar antwoorden op deze vragen biedt deze ouders, ook na heel veel jaren, steun en troost. Zoals een moeder mij onlangs, tijdens een gesprek, diverse keren op het hart drukte: 'Ik ben zo blij dat er nu eindelijk, na zoveel jaren, iemand naar mijn verhaal wil luisteren.' ■

- 1 Tekst op het monument op de gemeentelijke begraafplaats 'De Roostenhof' te Eindhoven.
- 2 Zie voor een overzicht (niet compleet, inmiddels zijn er op veel begraafplaatsen monumenten bijgekomen) www.lieve-engeltjes.nl
- 3 P.A. Barentsen, Over de kindersterfte ten plattelande van Oost-Noord-Brabant, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1922; 66, 610-622.
- 4 E. Keirse, Eerste opvang bij perinatale sterfte. Gedragingen en attitudes van ouders en hulpverleners (Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 1989), 24.
- 5 L. Layne, Motherhood lost: a feminist account of pregnancy loss in America (New York 2001), 97.
- 6 Zie Keirse, 24.
- 7 Onderstaande gegevens zijn afkomstig uit het vooronderzoek door de auteur verricht met betrekking tot de opstelling van het onderzoeksplan voor haar promotie-onderzoek. In verband met de bescherming van de privacy van de respondenten worden geen namen genoemd.
- 8 Onder 'rond de geboorte overleden' kinderen wordt de perinatale sterfte verstaan. De perinatale sterfte omvat de antenatale sterfte (dat wil zeggen dat het kindje dan in de baarmoeder al is overleden vóór het geboren is) en de neonatale sterfte (sterfte binnen één week na de geboorte).
- 9 Citaat van de Amerikaanse gynaecoloog Michael Berman, geciteerd in Motherhood lost: a feminist account of pregnancy loss in America, L. Layne (New York 2001), 223.
- 10 C. van Raak, In den schijff. Begraafplaats binnestad Tilburg (Tilburg 2002), 139.
- 11 C. Fasseur, Wilhelmina, de jonge koningin (sl 2003), 265.
- 12 Keirse, 47. Het eerste onderzoek naar rouwverwerking in het algemeen verschijnt in 1944 en is een studie van E. Lindemann, Symptomatology and management of acute grief. American Journal of Psychiatry, 101, 141-148. Voor wat betreft perinatale sterfte is de eerste publicatie in 1968 van S. Bourne, The psychological effects of stillbirths on women and their doctors. Journal of the Royal College of General Practitioners (1968) 16, 103-112.
- 13 A. Lovell, Some questions of identity: miscarriage, stillbirth and perinatal loss, Soc. Sci. Med. (1983) Vol. 17, No. 11, 755-761.
- 14 K.J. Lambers, Rouw bij perinatale sterfte. Ned Tijdschr Verlosk (1980) 12, 351-357. B.G. Hohenbruck, M.J.K. de Kleine, L.A.A. Kollée en L.M.H. Robbroeckx, Rouwverwerking en begeleiding bij het overlijden van pasgeborenen. Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (1985) 129, 1582-1585.
- 15 A. Lovell, Some questions of identity: late miscarriage, stillbirth and perinatal loss. Soc. Sci. Med. (1983) Vol. 17 No. 11, 755-761.
- 16 Zie het onderzoek van de auteur van dit artikel.
- 17 CIC 1239 par. 1.
- 18 Liturgische Vereeniging in het Aartsbisdom Utrecht, Begrafenis voor kleine kinderen (Utrecht 1917).
- 19 B. van Dam, Oud-Brabants Dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland (Oisterwijk 1972), 230.
- 20 P.H. Rongen, De katholieke moeder in haar opgang naar God (Venlo 1939), 568.
- 21 P.J. Schatten, Familieboek voor onzen tijd tot godsdienstige onderrichting en stichting. (Heerlen 1939), 582.
- 22 N. Doff, Bittere armoede in de Kempen (Amsterdam 1983), 14.
- 23 P.E.G. van der Heijden, De zorg voor moeder en kind in Noord-Brabant (Proefschrift Amsterdam 1934), 32.
- 24 Z.n., Het nooddoopsel, Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders (1929), no. 1, 87-91.
- 25 Z.n., Het nooddoopsel, Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders (1929), no. 1, 90.
- 26 Z.n., Het nooddoopsel, Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders (1929), no. 1, 90.
- 27 A.J. Korteweg, 'Nieuws uit de afdelingen, afdeling Alkmaar en omstreken', Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 65: 1044.
- 28 Z.n., Het nooddoopsel, Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders (1929), no. 1, 91.
- 29 P.E.G. van der Heijden, De zorg voor moeder en kind in Noord-Brabant, Proefschrift Amsterdam 1934, 29.
- 30 International Theological Commission, The hope of salvation for infants who die without being

OVERLEDEN KINDEREN IN BRABANT

baptised, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20070419_un-baptised-infants_en

- 31 Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders, 1960, 176.
- 32 Huwelijk en Huisgezin. Tijdschrift voor vaders en moeders, 1960, 176.
- 33 CIC 1183 par. 2.
- 34 Katechismus Katholieke Kerk, Utrecht 1995, 1260 en 1261, bladzijde 284.
- 35 International Theological Commission, The hope of salvation for infants who die without being baptised, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20070419_un-baptised-infants_en
- 36 Denk bijvoorbeeld aan de begrafenis van Prinses Diana of meer recent, van André Hazes en Pim Fortuyn, de herdenkingen van de vliegtuigrampen in Faro en de Bijlmermeer, de stille tochten in bijvoorbeeld Enschede en Volendam en voor slachtoffers van zinloos geweld en de 'trend' van het oprichten van bermmonumenten voor slachtoffers van verkeersongelukken.
Het onderzoek op grond waarvan dit artikel geschreven is, wordt mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van het Aanmoedigingsfonds van de Koninklijke Facultatieve.
- 37 Homerus in de Ilias, 20, 232.
- 38 Het kindje dat glimlacht in zijn slaap van Anni Swan, in Bert Voorhoeve, Verhalen en sprookjes op de grens van leven en dood (Zeist 1997).
- 39 J. R. W. Sinnighe, Noordbrabants Sagenboek (Den Haag 1964), 37-39.
- 40 A. van Oirschot, Het land van de brabanters (Hoorn, 1975), 69.
- 41 Zie Sinnighe, 38.
- 42 A. Coolen, Peelwerkers ('s Gravenhage, 1930), 46.
- 43 H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijck, J.H.M. Frantzen, Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, 1381-1603 (Tilburg 1978), 353-354.
Korstenheit: doopsel.
Ghecreghe: zou krijgen.
Want ten anderen dach: tot de volgende dag.